

Mršević Z., (2011),
Revija za kriminologiju i krivično pravo, vol. 49, 2/3 : 341-356.
ISSN 1820-2969
COBISS.SR-ID 116488460

Dr Zorica Mršević
Vanredna profesorka Fakulteta za evropske pravno političke studije, Novi Sad
Naučna savetnica Instiuta društvenih nauka, Beograd

Kriminalci ili žrtve kriminalaca – transseksualne osobe¹

Rezime. Razmatra se medicinska, pravna i društvena situacija transseksualnosti, pojave neprihvatanja sopstvenog pola koja se leči kompleksnim hormonskim i hirurškim zahvatima, a koja je od nedavno zakonski uključena u intervencije finansirane od države. Navode se podaci vezani za rasprostranjenost ove pojave u Srbiji, neshvatanje i nepoznavanje problema društvene sredine i nedaekvatno reagovanje media, diskriminaciju i nasilje kojem su izložene transseksualne osobe, samoubistva i kompleksnost medicinskih intervencija koje vode ka promeni pola. Posebno su naglašena još uvek otvorena pitanja pravnog ideniteta i statusa transseksualnih osoba. Navedene su i četiri značajne presude Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu koje su donete u korist transeksualnih osoba, Gudvin protiv Ujedinjenog kraljevstva, Van Kuk protiv Nemačke, L. protiv Litvanije i Šlupmf protiv Švajcarske. Zaključen je da su zakonske promene u Srbiji tek započele u julu 2011, ali da je neophodno da budu kompleitrane, najbolje kroz donošenje posebnog zakona kojim bi se regilisao status transseksualnih osoba.

Ključne reči: transseksualnost, promena pola iz medicinskih razloga, diskriminacija, nasilje, samoubistva, Evropski sud za ljudska prava, pravni status, pravn identitet.

1. Uvod

Suštinski okrenuta pronalaženju i tumačenju tragova krivičnih dela, Kriminalistika je tradicionalno sumnjičava prema onima koji menjaju pol pošto je polni identitet sumnjivih lica od suštinskog značaja upravo u tom baratanju sa tragovima. Da li su dakle, oni koji menjaju pol ništa drugo do kriminalci koji žele da promenom polnog identiteta, tj. jednog od glavnih ljudskih identifikacionih atributa,

¹ Ovaj tekst je nastao u okviru projekta: „Društvene transformacije u procesu evropskih integracija - multidisciplinarni pristup”, koji je finansiran od strane Ministarstva prosvete i nauke u periodu 2011-14.

kamufliraju tragove i dokaze svojih ranijih zločinačkih aktivnosti? Da li je možda, promena pola ona krunska laž koju će osumnjičeni da zloupotrebi u svojoj odbrani? Ili su to možda oni koji se tek spremaju da sa tim, novostečenim polnim identitetom, kao novootvorenom stranicom u svom životu tek započnu sa kriminalnom karijerom neopterećeni svojim polnim identitetom kao balastom svoje prošlosti? A možda su to prosto neradnici, društveni paraziti kojih ima u svakom društvu i koji bi mimo uobičajenih poštenih načina na koji obični ljudi zarađuju za život da operativnim putem olakšaju sebi bavljenje prostitucijom, ili nekih sličnih oblika erotskog šou biznisa? Da li je istina zaista takva, da li su transseksualne osobe zapravo kriminalci koji, kao i svi kriminalci, ponekada, predvidljivo, postaju žrtve nekih drugih, opasnijih kriminalaca, ili su, kako god ih svrstali u, ili izvan domena kriminala, svakako pripadnici društveno patološke društvene margine, izopačeni paraziti, stanovnici sive zone bezakonja i akteri moralno nedozvoljenih aktivnosti? Dva poslednja beogradska slučaja ubijenih transžena, prostituta „Merlinke“ i „Minje“, osim sažaljenja, izazivaju možda i reakciju da su dobili to što su tražili jer se u svakom slučaju radi o društvenom dnu, o zabludelim ljudima koji su svojim ponašanjem osramotili i sebe i svoju porodicu, birajući za sebe životni put koji ni tradicija, ni religija, ni svakodnevna moralna shvatanja ne mogu da odobre. Mešanje u te prirodne zadatosti predstavljaju neki vid socijalne patologije, odraz kriminala ili put u kriminal, nešto što se mora osuditi a ne podržati. Ili su oni jednostavno nevine žrtve i kriminalaca i predrasuda?

Takva shvatanja, bolje rečeno, diskriminativne i opasne predrasude zasnovane su na nepoznavanju situacije transseksualnih osoba. Kriminalistika naravno ima pravo da sumnja, i u potrazi za tragovima, proverava svoje sumnje. Savremena Kriminologija ipak, promenu pola ne svrstava u kriminogene faktore, dok transseksualne osobe svrstava među visoko rizične grupe izložene viktimiziranju raznih oblika i vrsta.

Ovaj tekst pokušaće da analizom situacije transseksualnih osoba da odgovore na gornja pitanja. Novoprihvaćena obaveza države Srbije (juli 2011) da snosi deo troškova neophodnih za medicinsku promenu pola baca sasvim novo svetlo na celu situaciju čija shvatanja sve više izlaze iz kriminalne zone a sve više ulazi u domen ljudskih prava i obaveze države da ih štiti.

2. Rasprostranjenost transseksualnosti

Kako se procenjuje u Srbiji trenutno postoji oko 200 osoba kod kojih je dijagnostikovana potreba promena pola iz medicinskih razloga.² Ipak, treba imati u vidu da niko ne vodi službenu evidenciju osoba koje menjaju pol, posebno u situaciji kada se to radi i na privatnim klinikama. Urolog Miroslav Đorđević npr. smatra da na svakih 100.000 stanovnika, tri li četiri osobe promene pol.³ Prema raspoloživim podacima u Srbiji je u poslednjih 20 godina, od kad se vrši operacija promene pola kod nas, pol promenilo oko 150 do 200 lica. Smatra se da je stvarna cifra daleko veća, ali da niko od aktera procesa promene pola nema posebnog interesa da se evidentira bilo gde a posebno ne same transrodne osobe koje uglavnom žele da vode neupadljiv i povučen život posle promene pola. Postoje podaci iz Evrope koji mogu da posluže kao neki orijentir, uz napomenu da ni veliki ni mali broj transseksualnih osoba nije argument ni „za“ ni „protiv“ neophodnosti boljeg, nediskriminativnijeg uređenja njihovih prava. Ne mogu se izneti ni procene da li je u Srbiji situacija bliža Zapadnoj Evropi gde više muškaraca postaju žena, ili zemljama bivšeg socijalističkog bloka gde znatno više žena postaju muškarci. U Zapadnoj Evropi naime, mnogo je više muškaraca koji žele da postanu žene, pa tako na 4 muškarca promenjenog pola, dolazi samo jedna žena.⁴ Najnovija procena, iz Holandije, o učestalosti transeksualnosti jeste 1 : 11.900 muškaraca i 1 : 30.400 žena, koji podatak govori da su tamo trostruko učestaliji muškarci koji bi da postanu žene od žena koje bi da postanu muškarci.⁵

U Češkoj i Slovačkoj pak, ima tri puta više transseksualaca koji su prešli od žene do muškarca nego obrnuto, u Ukrajini je takođe mnogo više žena koje žele da operativnim putem postanu muškarci nego muškaraca koji bi želeli da postanu žene a u Poljskoj je čak sedam puta više žena koje menjaju pol od muškaraca. Postojanje razlike u proporciji između žena i muškaraca koji žele da promene pol u zemljama bivšeg socijalističkog bloka objašnjava se i još uvek znatno prisutnom pojavom rodne

² Blic, januar 2009, Rubrika: hronika, Strana: 14, Autor: A.Ž.Adžić, P.Z.Veljković

³ Blic on line 22 juli 2011, Rubrika: politika, Autor: Tanjug, Poslanici danas o zakonima u oblasti zdravstva

⁴ Ema Hartli, 50 činjenica koje teba znati: Evropa, Vindikta, 2009 Kragujevac, 152.

⁵ Standardi pomoći za poremećaje rodnog identiteta“, Međunarodno udruženje za rodnu disforiju Harry Benjamin; prilog brošuri „Kreiranje zdravstvene politike koja uvažava potrebe LGBTI zajednice“, strana 9, izdavač Gejten-LGBT, Centar za promociju prava seksualnih manjina, Beograd 2006. godine

neravnopravnosti,⁶ kao i činjenicom da je život žena bio, i još uvek jeste, toliko sumoran da je za neke od njih jedan od izlaza promena pola.⁷

Iako socijalni razlozi sigurno imaju ulogu, medicinski razlozi su primarni a njih konačno i naš zakon navodi kao jedini pravno relevantne za promenu pola. Oni se ukrato sastoje u psihičkom odnosu, stanju, uverenju koje pojedinci imaju, da su rođeni i žive u „pogrešnom“ telu. Ljudi se rađaju slepi i nemi, pa se tako rađaju i s psihom jednog pola u telu drugog. Transseksualnost nema genetskih predispozicija, a to nije ni orijentacija – transseksualnost je nešto sa čim se čovek rađa, i duboko je nesrećan ako okolina ne prihvata njegovu nameru da se i fizički uskladi sa svojom pravom prirodom, tj. s onim što zapravo jeste. Transseksualci su ljudi koji od ranog detinjstva osećaju da su rođeni u pogrešnom telu, i bez obzira što mnogi od njih u životu mogu biti funkcionalni pripadnici toga „pogrešnog” pola i kao takvi integrisani u društvo, oni su duboko nesrećni i tako zarobljeni pate. Komparativnopravno iskustvo je da se transseksualnost široko priznaje kao stanje koje se na njihov zahtev leči medicinskim zahvatima promene pola u cilju ublažavanja tegoba. U velikoj većini država nacionalne zdravstvene službe priznaju postojanje ovog stanja i obezbeđuju ili dozvoljavaju lečenje, uključujući i ireverzibilne hirurške zahvate.

3. Diskriminacija i nasilje

Potrebno je razlikovati transseksualne osobe, one koje imaju potrebu i nameru da hirurškim intervencijama reše svoj problem, i transrodne, koje sopstveno rodno izražavanje delimično koriguju upotrebom polnih hormona i nekih manjih hirurških zahvata. Ono što sve ove osobe imaju kao zajedničko iskustvo jeste do skora potpuno pravno ignorisanje i društvena nevidljivost koji čine redovno osnovu za postojanje diskriminacije i višestruke marginalizacije.

⁶ Žene u Rusiji i Istočnoj Evropi su kako se smatra, imale težak život tokom dvadesetog veka, nosile su dvostruki teret obaveza, tradicionalnog kućnog i zaposlenja izvan kuće.

⁷ Hartli, op.cit. 155 gde se navodi da se od žena naime očekivalo, još i da učestvuju u dobrovoljnom radu, političkim i partijskim manifestacijama, partijskim sastancima a malo je bilo institucionalnih instrumenata koji su ih efikasno štitile od npr. široko rasprostranjenog seksualnog i porodičnog nasilja i ucenjivanja. Socijalističke žene su ideološki predstavljane kao „oslobođene“ a u Sovjetskom Savezu smatralo se kao krivično delo neprijateljske propagande javno iznošenje drugačijeg mišljenja.

Glavni izvor individualne, institucionalne i društvene diskriminacije transseksualnosti je pogrešno uverenje da je promena pola neka vrsta hira, nemoralne obscenosti ili kaprica, moda uvezena „sa strane“, umesto shvatanja da se tu radi o medicinskoj nužnosti i neophodnosti. Transseksualne osobe su zato izložene nerazumevanju, često i osudi okoline, kao i odbacivanju od strane porodice, prijatelja i kolega.⁸ Neki mediji sa svoje strane doprinose širenju nerazumevanja osuđujući takve osobe ili kritikujući državu koja je „to dozvolila“.⁹ Imajući u vidu mnogobrojne i bolne zahvate koje takva operacija podrazumeva, kao i stepen rešenosti i ubeđenja koji su neophodni da bi neko promenio svoju polnu ulogu u društvu, ne može se smatrati da ima bilo čega samovoljnog ili hirovitog u odluci koju je donela osoba koja treba da se podvrgne promeni pola.

U manjim gradovima i mestima to je još teže i izraženije, pa su te osobe vrlo često primorane da se sele u neke veće sredine (npr. Beograd ili Novi Sad) računajući na zaštitu anonimnosti ali gde se suočavaju sa novim problemima. Naime, veoma je teško stvoriti mrežu podrške, elementarne egzistencijalne uslove stanovanja i posao u novoj sredini. Ukoliko se počelo s hormonskom terapijom, to je veoma vidljivo. Poslodavci i stanodavci su uglavnom neblagonakloni, imaju dosta predrasuda i ne primaju ove osobe. A bilo je do skora, do nedavne promene zakona (juli 2011), potrebno skupiti mnogo novca za promenu pola, jer je to jedini put kojim transseksualna osoba dolazi do sebe. To je jedan od glavnih razloga što su transseksualne osobe često prinuđene da se bave seksualnim radom, transžene (transseksualna osoba koja prelazi iz muškog u ženski pol) mnogo češće nego transmuškarcima (transseksualna osoba koja prelazi iz ženskog u muški pol). Poznatio je da se trenutno u Beogradu nekoliko transžena bavi seksualnim radom upravo iz tih razloga.

Zato je vrlo nepravedno i diskriminativno smatrati da trans osobe menjaju pol da bi lakše mogli da se prostitušu, bave nekim drugim erotskim šou biznisom, čak i kriminalom, ili dođu do droge, kada je uzročno posledični odnos zapravo obrnutog smera. Takve predrasude dovode i do neadekvatne zaštite trans osoba veoma

⁸ Slavoljupka Pavlović, Transseksualni — neravnopravni, nejednaki, zaboravljeni, *Na margini margine – Promena pola u Srbiji*, Labris konferencija.

⁹ Nekog treba da je sramota... Roditelji četvoro mališana obolelih od retke Batenove bolesti ogorčeni. Država plaća promenu pola a zakida na bolesnoj deci. Ne shvatam da će država nekom ko hoće da menja pol to da plati dok nekom ko se bori za život neće. Država nam je udarila šamar. Pres 4 avgust 2011, Rubrika: Vesti dana, Strana: 8, 9, Autor: LJ. R.

vulnerabilnih u pogledu nasilja i zločina mržnje. Naročito zabrinjava nasilje kojem su izložene ove osobe: u porodici, na radnom mestu, na ulici. Problem dodatno otežava činjenica da se transseksualne osobe retko odlučuju da traže pomoć od nadležnih institucija (policije, sudova, centara za socijalni rad, tužilaštava), što zbog nepoverenja u institucije, što zbog straha.

4. Samoubistva

Usled svega navedenog, mnogi od njih ne vide izlaz iz tog začaranog kruga i odlučuju se na samoubistvo. Do pre 50-tak godina 90 posto transseksualaca je dizalo ruku na sebe. U transseksualnoj populaciji postoji visoka stopa samoubistava i danas, posebno u tinejdžerskom uzrastu. Budući da osoba ne može da prihvati telo dobijeno rođenjem koje nije u skladu s njenim rodnim identitetom, u momentu kada više ne vidi izlaz, a suočena sa društvenom osudom, odbacivanjem i od strane najbližih, egzistencijalnom ugroženošću i raznim oblicima nasilja i pritisaka, u meri da joj/mu život postane nepodnošljiv, može dići ruku na sebe. Treba napomenuti da se kod pravih transseksualaca, kako kažu lekari, ne može govoriti o psihički labilnim osobama, jer oni vrlo postojano znaju ko su i šta su. Upravo zato, vrlo je važno pre promene pola, odnosno tokom terapije, nedvosmisleno utvrditi je li transseksualnost simptomom nekog psihičkog oboljenja ili jednostavno život u „tuđem“ telu.

Transseksualne osobe inače, na razne načine izlaze na kraj sa svojom situacijom. Neki od njih prosto žive i oblače se kao pripadnici željenog pola, ne podvrgavajući se nikakvim tretmanima da bi stekli njihove fizičke atribute. Drugi uzimaju hormone kako bi stekli neke sekundarne odlike odabranog pola. Manji broj njih će se podvrgnuti hirurškim zahvatima kako bi njihova tela što više bila slična telima pripadnika njihovog novostečenog pola. Obim tretmana može da bude stvar ličnog izbora ili da zavisi od drugih faktora, poput zdravstvenog stanja ili finansijskih sredstava

5. Zakonske promene u Srbiji

Skupština Srbije usvojila je 28. jula 2011 izmene Zakona o zdravstvenoj zaštiti i o zdravstvenom osiguranju kojima je proširen krug osoba koje ispunjavaju uslove da budu osiguranici čime je po prvi put u Srbiji omogućeno pravo na promenu pola o trošku fonda. Predviđeno je između ostalog, proširenje prava iz obaveznog zdravstvenog osiguranja i na promenu pola iz medicinskih razloga, jer je i toj kategoriji stanovništva, kako je navedeno u obraloženju, potrebna adekvatna zdravstvena zaštita.¹⁰ Nadležni državni organi, pre svega Ministarstvo zdravlja, u svetlu najnovijih istraživanja uzroka transeksualnosti i nesumnjivo dokazanom tezom da je promena pola medicinska neophodnost kao vid lečenja, usvojili su mogućnost da deo troškova promene pola budu deo obaveznog zdravstvenog osiguranja. Odredbe čl. 45. t. 4. tako predviđaju da se u ostvarivanju prava na zdravstvenu zaštitu iz obaveznog zdravstvenog osiguranja, osiguranim licima obezbeđuje najmanje 65% od cene zdravstvene usluge iz sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja između ostalog i za promenu pola iz medicinskih razloga.

6. Medicinske intervencije i njihove cene

Kod transeksualnih osoba dakle, postoji duboki nesklad i jaz između njihovog biološkog pola i rodnog identiteta. Transeksualna osoba ima trajni, koreniti i izrazito snažan osećaj psihičke pripadnosti suprotnom polu, pri čemu je u potpunosti svesna svog anatomskog pola. Ovaj sukob između polnog i rodnog identiteta transeksualnoj osobi prouzrokuje duboke emotivne i psihičke patnje. Jedini uspešan način lečenja je promena pola. Potrebno je da lekar neuropsihijatar ustanovi dijagnozu „poremećaj rodnog identiteta — „transeksualizam F.64.0“¹¹ i da zeleno svetlo za početak hormonskog dela terapije.¹² To je kompleksan proces koji ima tri faze (koristi se i termin trijadna terapija):

Prvu fazu čini konsultacija s psihijatrom (oko godinu dana) a po potrebi i s psihologom. Druga faza obuhvata hormonski deo terapije (od 9 meseci do godinu

¹⁰ Zakon o zdravstvenom osiguranju Sl glasnik RS br 57/2011

¹¹ F.64.0 je medicinska šifra za transeksualnost prema Međunarodnoj klasifikaciji bolesti – 10. revizija (ICD-10), koja je zvanično prihvaćena na 43. svetskoj zdravstvenoj skupštini u maju 1990. godine a u državama koje su članice Svetske zdravstvene organizacije u upotrebi je od 1994. godine.

¹² S. Pavlović, op. cit.

dana pre operacije promene pola i doživotno nakon toga), a treća se sastoji od operativnog zahvata promene pola, koja se još naziva i genitalnom rekonstrukcijom. Ne sme se ispustiti iz vida ni vrlo važna činjenica da posle operacija transseksualna osoba do kraja života mora da uzima polne hormone. Posle tih faza, na red uglavnom dolazi administracija, promena imena i dokumenata, školskih diploma, radnih knjižica, što za sada u Srbiji nije regulisano zakonom i često zavisi od volje pojedinačnih šalterskih službenica/ka.

Zajedno, preoperativna i postoperativna hormonska terapija i operativni zahvati promene pola su neraskidivi delovi jednog medicinskog procesa i veoma su skupi. Cena operacija rekonstrukcije pola su u proseku oko 10.000€, i do skora nisu bile obuhvaćene zdravstvenom zaštitom. Transžena mora mesečno izdvojiti oko 25 evra za hormone (estrogen i blokatori testosterona), za operaciju promene pola oko 3000 evra i za nekoliko neophodnih kozmetičkih tretmana (od 5 do 10) od 200 do 400 evra po tretmanu. Kod većine transžena postoji i povremena potreba za kozmetičkim hirurškim intervencijama (redukcija Adamove jabučice, feminizacija kosti lica, korekcija nosa i/ili implantant dojke). Transmuškarac izdvaja mesečno od dva do četiri evra za hormone (testosteron), za prvi operativni zahvat promene pola od 2500 do 3500 evra a za drugi operativni zahvat 4000 evra. Endokrinološki pregledi se rade isključivo u privatnoj praksi. Prvi pregled košta 60 evra a svaki sledeći 30 evra. Pored toga i svaka analiza se posebno plaća. Hormonska terapija je i kod transžena i kod transmuškaraca doživotna. Imajući u vidu da prosečna plata u Srbiji iznosi oko 300 evra, jasno je da se potrebni novac teško skupljao odnosno da je za mnoge predstavljao nedostižnu cifru. Zdravstveno osiguranje do skora nije pokrivalo ništa od navedenih troškova. Odredbom člana 61. tačka 12 Zakona o zdravstvenom osiguranju, eksplicitno je bilo propisano da se osiguranim licima u okviru obaveznog zdravstvenog osiguranja ne obezbeđuje zdravstvena zaštita koja obuhvata, između ostalog, dijagnostiku i lečenje seksualne disfunkcije ili seksualne neadekvatnosti, uključujući impotenciju, zdravstvene usluge, lekove i medicinsko-tehnička pomagala koja su vezana za promenu pola i reverziju prethodne dobrovoljne hirurške sterilizacije. Situaciju je dodatno komplikovala činjenica što se većina pregleda i tretmana obavljala u privatnoj praksi. Psihijatrijske konsultacije su se doskora obavljale isključivo u privatnoj praksi a sada je to moguće i u državnim zdravstvenim ustanovama, ali postoje indicije, tj. svedočenja konkretnih, zainteresovanih osoba da nije lako dobiti uput. Medicinska činjenica je inače, da transseksualci ne mogu da

prime sve biološke karakteristike pripisanog pola uprkos sve sofisticiranijim hirurškim zahvatima i hormonalnoj terapiji.

7. Pravni identitet i status

Iako je medicinska promena pola u Srbiji počela još pre dvadesetak godina, obzirom na postojanje svetski poznatog tima stručnjaka (i danas u Beograd na operativnu promenu pola dolaze i ljudi iz regiona), svest o postojanju trans osoba i njihovim problemima kasni. Jedan od primera postojanja institucionalne diskriminacije prema trans osobama je svakako dugotrajno postojanje potpunog ignorisanja trans osoba od strane države. U praksi postoji mogućnost promene imena i jedinstvenog matičnog broja nakon obavljenih hirurških intervencija u samo jednoj beogradskoj opštini, međutim, to nije pravno regulisano. Zato je važno da se ovo pitanje pravno uredi na zadovoljavajući način kako transeksualne i transrodne osobe ne bi bile izložene različitim vidovima diskriminacije, odnosno kako bi njihov pravni subjektivitet odgovarao faktičkom stanju.

Nakon medicinske promene pola, naime, sledi pravna promena pola, odnosno promena ličnih podataka (ime, oznaka pola, JMBG) u dokumentima. Ova pitanja nisu zakonima regulisana, ali su nadležni organi izgradili određenu — doduše za sada neujednačenu praksu, koja je daleko od standarda postojanja pravne sigurnosti. Zaposleni u nadležnim organima nalaze se u procepu između legitimnih i opravdanih zahteva lica koja su promenila pol a koja traže da im se promene podaci u matičnim knjigama i javnim ispravama, s jedne strane, i nepostojanja zakonskih normi koje regulišu ova pitanja, s druge strane, što ih dovodi u situaciju da nemaju propis na kom mogu utemeljiti svoju odluku a što kod njih izaziva zabrinutost i strah da ne naprave grešku zbog koje bi mogli odgovarati.

U Beogradu uglavnom nema većih problema kada je u pitanju promena podataka o ličnosti. Sekretarijati za upravu Gradske uprave grada Beograda na osnovu priložene medicinske dokumentacije o promeni pola, odobravaju ispravku promene pola u matičnim knjigama i nalažu matičaru da po pravosnažnosti rešenja izvrši ispravku podataka u matičnoj knjizi rođenih. Međutim, situacija je nešto drugačija van Beograda. U jednom gradu se od osobe tražilo da dostavi mišljenje Ministarstva za državnu upravu i lokalnu samoupravu. Ministarstvo je posle skoro mesec dana

odgovorilo da je potrebno da to lice pred nadležnim sudom u vanparničnom postupku pokrene postupak za utvrđivanje sadržine isprave – matične knjige, u kojoj je izvršen upis činjenice rođenja, odnosno tačnosti podataka upisanih u navedenu matičnu knjigu. Ministarstvo je identično mišljenje dalo i 2005. godine. U drugom gradu o istoj stvari u jednom slučaju je odlučivao sud a u drugom organ uprave, dok u su trećem jednostavno odbili upis kao nezakonit, odnosno pravno neregulisan. U slučajevima kada je promena pola zakonito izvršena i finansirana od strane države, novi polni identitet takvog lica zahteva promenu njihovog pravnog statusa. Ako je država odobrila lečenje i hirurški zahvat radi ublažavanja stanja u kojem se transseksualac nalazi, čak finansirala ili obezbedila deo sredstava za operacije, onda je nelogično da ne priznaje pravne implikacije takvog lečenja. Na primer, transmuškarac sa identifikacionim dokumentima koja ukazuju na njegov prethodni, ženski pol, ima ne samo on lično problem, već problem ima i svaka institucija sa kojom mora da službeno komunicira.

Omogućavanjem pokrivanja dela troškova za promenu pola, pretpostavlja se da će doći do povećanja broja lica koja se odlučuju na taj korak. To otvara niz dodatnih pitanja posle omogućavanja promene pola iz medicinskih razloga. U kojem zatvoru će trans osoba izdržavati zatvor: da li sa licima pola svoga rođenja ili pola koji se stekao promenom i kako će mu u zatvorskim uslovima biti omogućen neophodni nastavak hormonalne terapije; da li će kao sportista učestvovati u ženskoj ili muškoj konkurenciji; na kojem odeljenju će biti smešten u bolnici (slična dilema kao i kod zatvora), koliko godina će raditi da bi stekla/o pravo na penziju, samo su neka od njih.

Da li transseksualna osoba može da sklopi važeći brak sa osobom svoga prethodnog pola, suprotnim od svog novostečenog pola? Važno je utvrditi i pravni status postojećih heteroseksualnih brakova koji nakon prilagođavanja pola postaju istopolni, odnosno obezbediti da prava stečena iz takvog braka ne budu poništena, s obzirom da je brak sklopljen u momentu kada partneri/partnerke nisu bili/e istog pola. Potrebno je urediti i pitanje roditeljskog prava u ovakvim slučajevima i obezbediti da se, u najboljem interesu deteta, roditeljsko pravo osobama koje su prošle kroz procedure prilagođavanja biološkog pola održi bez ikakvih smetnji. Posebno pitanje kod promene dokumenata je i promena imena u diplomama o stečenom obrazovanju. Lica koja su promenila pol imaju tkaode vrlo jaku potrebu da podatke promene i u radnim knjižicama, gde im je upisana stečena stručna sprema i radni staž.

Ne treba zaboraviti da se pomene i za sada uočen nedostatak adekvatne psihološke podrške, koja je itekako potrebna i pre i nakon završetka operativnih zahvata, jer oni predstavljaju samo jedan deo medicinske priče. Da li će i taj deo biti pokriven osiguranjem, ili ne? U Beogradu već nekoliko godina postoji Trans grupa (samo)podrške, a konkretnije inicijative koje se tiču zdravstveno-pravne regulative su pokrenute od strane lekara koji se bave ovim pitanjem.

Usled nepostojanja posebnog zakona koji reguliše materiju promene pola, nije regulisano ni koji lekari mogu dobiti licencu za celokupan proces promene pola (psihijatrijska, endokrinološka i hirurška faza) i koje kvalifikacije moraju imati, pod kojim uslovima privatna praksa može obavljati operativne zahvate promene pola, koju opremu moraju imati i koje standarde moraju ispuniti.¹³ Naročito je važno predvideti dodatnu, korektivnu mogućnost kompletnog finansiranja da bi se siromašnim transseksualnim licima omogućila promena pola potpuno pokrivena zdravstvenim osiguranjem. Razlozi su primarno medicinski, ali kombinovani sa socijalnim jer su siromašna transseksualna lica oni koji su najčešće prinuđeni da se bave seksualnim radom da bi sebi omogućili promenu pola, čime ulaze u svet kriminala.

8. Četiri presude Evropskog suda za ljudska prava

U neposrednoj vezi sa dilemama u pogledu pravnog statusa i pravnog identiteta osoba koje su promenile pol nalaze se četiri presude Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu. Odluke Suda za ljudska prava u Strazburu već deceniju odražavaju princip da država ima dužnost a transseksualne osobe pravo da dobiju odgovarajući medicinski tretman transseksualnosti u vidu promene pola kao i da to mora da bude praćeno adekvatnom službenom promenom njihovog pravnog statusa. Problemi pravnog statusa potpuno su rešivi i prihvatljivi. Nije naime, dokazano da postoji bilo kakva verovatnoća da će promena statusa transeksualaca prouzrokovati konkretne ili suštinske nevolje ili štetu javnom interesu, niti bilo kakav porast kriminaliteta ili teškoće u otkrivanju istih a što se tiče ostalih mogućih posledica Sud smatra da se od društva opravdano može očekivati da toleriše određen eventualni

¹³ Što se tiče državnih zdravstvenih ustanova, operacija promene pola se obavlja u Ginekološko-akušerskoj klinici „Narodni front“.

stepen nelagode sa ciljem da se pojedincima omogući da vode dostojanstven i častan život s polnim identitetom za koji su se, uz velike lične žrtve opredelili.

*Odluka suda u Strazburu u korist transeksualne osobe protiv Ujedinjenog kraljevstva (Kristin Gudvin protiv Ujedinjenog kraljevstva).*¹⁴

*Odluka Suda u Stazburu u korist transseksualne osobe protiv Nemačke (Van Kuk protiv Nemačke).*¹⁵

*Odluka Suda u Stazburu u korist transseksualne osobe protiv Litvanije (L. v. Litvanija).*¹⁶

*Odluka suda u Strazburu u korist transseksualne osobe protiv Švajcarske (Šlumpf protiv Švajcarske).*¹⁷

Nezadovoljavajuća je situacija da transseksualne osobe koje su putem operacije promenili pol, nastavljaju da žive u nekakvom pravnom međuprostoru, ne pripadajući u potpunosti ni jednom ni drugom polu, i ona kao takva nije održiva. Sud za ljudska prava u Strazburu ocenjuje da države treba da postupaju u skladu sa pozitivnim obavezama iz Evropske konvencije o ljudskim pravima i da obezbede poštovanje prava na privatni život. U dvadeset i prvom veku, pravo transseksualaca na lični razvoj i fizičku i moralnu sigurnost, kakvu u punom smislu uživaju ostali članovi društva, ne može se posmatrati kao nešto što je kontroverzno ili što više iziskuje da prođe „neko vreme“ da bi pitanja s tim u vezi mogla da se sagledaju u jasnijem svetlu.

¹⁴ Predmet Kristin Gudvin protiv Ujedinjenog kraljevstva br. 38957/95, Presuda Strazbur 11 juli 2002, objavljeno u Evropski sud za ljudska prava odabrane presude. knj 4. Beograd 2009, Savet Evrope, kancelarija u Beogradu 231 – 254. To je presuda u kojoj se javno koristi pun naziv lica koje je podnelo predstavku Sudu.

¹⁵ ¹⁵ Podnesak br 35968/97 Presuda 12. 09. 2003. To je takođe presuda u kojoj se koristi puno ime lica koje je podnelo predstavku.

<http://sim.law.uu.nl/sim/caselaw/Hof.nsf/d0cd2c2c444d8d94c12567c2002de990/428d9879f1ceb95341256d430055d7c2?OpenDocument>

Pristupljeno 3. avgusta 2011.

¹⁶ Br. predstavke 27527/03. U ovoj presudi se javno ne koristi ime lica koje je podnelo predstavku Sudu. Ceo tekst je dostupan na:

<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?action=html&documentId=823071&portal=hbkm&source=externalbydocnumber&table=F69A27FD8FB86142BF01C1166DEA398649>

¹⁷ European Court of Human Rights. “Affaire Schlumpf c. Suisse (Requête n° 29002/06)” Odluka je doneta 8. januara 2009.

<http://cmiskp.echr.coe.int/tkp197/view.asp?item=1&portal=hbkm&action=html&highlight=schlumpf%20%7C%2029002/06&sessionId=21301430&skin=hudoc-pr-en>

Pristupljeno 3. avgusta 2011. U ovoj presudi se koristi ime lica koje je podnelo predstavku.

8. Studija slučaja¹⁸

Dražen¹⁹ ima 34 godine, iz Rijeke je, i do lani je, ali samo fizički, bio žena. Od svoje druge, treće godine, dokle sežu njegova sećanja, a tada se zvao Irena, znao da je dečak, kasnije muškarac, i ništa drugo nije dolazilo u obzir. Odevali su ga kao devojčicu jer je roditeljima i široj okolini, dakako, i bio devojčica, a on se koliko god je to uprkos svojoj prirodi mogao, pokušavao i ponašati kao devojčica, ne upadati previše drugima u oči i pomiriti se s onim što mu je priroda dala. Tek je s trideset godina Irena kazala roditeljima i ostalima u bližoj okolini da je muškarac, a onda, zahvaljujući njihovim pozitivnim reakcijama, dobila „vetar u leđa” i krenula dalje u nameri da i fizički postane muškarac. Prošle je godine otišla u Beograd gde su joj operacijom uklonili ženske unutrašnje i spoljašnje polne organe, i zamenili ih muškim obeležjima. Uklonjene su i grudi koje su se ionako tri godine prije zahvaljujući testosteroskoj terapiji smanjile, a uz svakodnevne injekcije testosterona, Dražen je danas, i inače visok oko 180 centimetara – Dražen u svakom pogledu. Nešto je nežnije muške građe, no radi na svojim mišićima, mladolik je, zgodan, simpatičan i nadasve – konačno sretan. »To je to«, zaključuje. Sad je ono što je oduvek trebalo da bude, a gradu i svetu, želi poručiti da transseksualci nisu izvanzemaljci nego ljudi zarobljeni u telu suprotnog spola. »Ne želim otkriti svoj identitet samo zato što ne želim da moja obitelj, koja je dobro prihvatila ono što jesam, ima problema s okolinom. No želim o tome govoriti jer je moja dužnost utjecati na to da ljudi promijene mišljenje, da se s transseksualaca skine stigma i da se shvati da smo mi normalni ljudi kod kojih je priroda pogriješila«, priča Dražen. Otkad je svestan okoline i razlike u polu, kaže, znao je da nije devojčica. Kad bi mu mama obukla haljinicu, znao je da mama u nečemu greši, ali se, posebno kasnije, prilagođavao onome što je trebalo biti. Nije se, doduše, nikad šminkao, niti je nosio visoke potpetice, ali se zbilja morao svesno truditi da o sebi govori u ženskom rodu. Nije, međutim, imao snage naglas reći tko je on zapravo. »Otkad sam znao za sebe, znao sam i to da mi žensko telo nije pripadalo. Želeo sam muške igračke, ali je i moja motorika bila muška, baš kao i snaga. Na fizičkom u školi nisam bacao loptu kao devojka, svi su se čudili i tome kako dobro bacam kamenčiće u more. Kad bi se devojčice 'sjatile' nad nekom malom bebom, ja nisam imao tu potrebu, reagirao sam i na to totalno – muški. Nikad se nisam osećao kao devojčica, ali sam se tome prilagođavao koliko sam mogao, pa nisam, recimo, ljudima na ono klasično pitanje što želim biti kad odrastem, odgovarao da želim biti James Bond već – učiteljica. Njima je to bilo OK, a i meni je, barem sam tada tako mislio, bilo lakše prolaziti kroz život na taj način«, priča Dražen. Nikad mu se niko nije rugao, samo bi ga ponekad teta u dućanu pitala šta je, devojčica ili dečak. »Ja sam bio, recimo, sportski tip devojčice. Mislim da je, uopšteno rečeno, ženama koje žele postati muškarac lakše nego muškarcima koji se osećaju kao žena, i žele izgledati - vrlo ženski. U mom slučaju bilo je, sportskim oblačenjem i ponašanjem, lakše prikriti pravo stanje stvari«, napominje Dražen koji je s osam godina naletio na temu u časopisu posvećenu transseksualcima. Tada je spoznao da nije sam na svetu, i da nije vanzemaljac. »I dalje sam, dakako, bio nesretan, i još sam godinama, naravno, govorio o sebi u

¹⁸ Novi list, Rijeka, 13.03.2011. Promjena spola. Riječanka, krajem prošle godine otišla u Beograd na operaciju, ispravila grešku prirode i vratila se kao muško

¹⁹ „Dražen“ želi da ostane anoniman pa će se u predstavljanju njegovog slučaja koristiti ovaj pseudonim.

ženskom rodu, tešeći se da ću nekako pregurati svoju nevolju. Nisam se bojao onoga što sam bio, ili bih mogao biti, već toga kako će reagovati okolina sazna li šta sam. Tada mi se činilo da je lakše nestati s lica zemlje nego reći svojim istinu«, iskren je Dražen koji napominje kako transseksualci koji konačno počnu odlaziti psihoterapeutu, tamo dolaze u visokom stepenu patnje. Porodica je, napominje, začuđujuće pozitivno reagovala i bila mu je velika podrška u onome što je dalje prolazio, a sestra ga je čak i pitala zbog čega je toliko dugo skrivao svoj pravi identitet! Miran i ćutljiv otac, nakon što je Dražen objavio i da odlazi na operaciju u Beograd, uplašio se samo operacije, kao što se svaki roditelj boji kad mu dijete ide »pod nož«. Kako u Hrvatskoj lekari, kaže Dražen, uopšte nemaju pristup ovoj problematici, odnosno ne žele ga imati, odlučio se prvo na hormonalnu terapiju u Ljubljani, zahvaljujući kojoj se njegova prava priroda, tri godine pre same operacije, počela postupno i fizički nazirati. Konačan je cilj bila, međutim, operacija, koju je odlučio da obavi u Beogradu, gde postoji odličan lekarski tim specijaliziran za ovakve zahvate. Tamošnji lekarski tim, kaže Dražen, ne pretvara ženu u muškarca i obratno, već smatra da samo ispravlja grešku prirode. Operacija je trajala šest sati, pri čemu su Draženova i gornja i donja ženska spolna obeležja promenjena odjednom. Izvađeni su mu materica i jajnici, uklonjene grudi, konstruirano muški polni organ. »Nakon operacije za mene se ništa nije drastično promenilo jer sam ja od tog trena uistinu bio ja, ono što sam bio od prvog dana života. Normalna sam i sretna osoba, konačno zadovoljna i u svom telu«, zaključuje Dražen. Raniji psihološki testovi pokazali su, zanimljivo, da je k tome i konzervativan, no kako on to jednostavno objašnjava, ne znači da su transseksualci, homoseksualci ili bilo tko drugi za kim se okrećemo, liberalni, preliberalni – to su normalni ljudi kod kojih se priroda zabunila. »Ja sam oduvek muškarac, i to prilično konzervativan muškarac, a pol sam promenio ne zato što sam liberalan, već zato što sam to, radi sebe, morao učiniti«, napominje. Ko to može shvatiti, shvati će, ko ne može, Dražen mu, kako kaže, ne zamera. Ali i poručuje: »Primitite li da vaše dete nije ono što bi 'trebalo' biti, nemojte ga svojim nerazumijevanjem terati u još veću patnju, ne nanosite mu još veću bol. Dvadeset i prvi je vek, u kojem svako zaslužuje svoje mesto pod suncem«. Dražen je bez problema, kako kaže, uspeo da promeni svoje pređašnje žensko ime u sadašnje, a u dokumentima je s otpusnim pismom iz Beograda, u kojem stoji da je promenio pol, pol promenio i na papirima. »Mogu samo pohvaliti Ured državne uprave u Rijeci, gospođe u MUP-u, banci, svuda kamo sam morao otići radi promene podataka. Svi su bili izrazito susretljivi i ljubazni. Rijeka, čini mi se, nema problema s predrasudama, ovo je sredina u kojoj, čini mi se, čovek neće biti obilježen. Zato i dalje živim u ovom gradu«, zaključuje Damir, koji se nakon završenog fakulteta zaposlio u porodičnoj firmi. Jedini problem koji ostaje jeste, kaže, njegova fakultetska diploma, na kojoj ne može, iz njemu nepoznatih razloga, menjati podatke.

9. Kome i kada se operativno ne sme menjati pol²⁰

Hermafroditi ili po savremenijoj, politički korektnijoj terminologiji su oni nad kojima se kojima se bez njihove saglasnosti ne sme hirurški intervenisati po rođenju u

²⁰ Bojana Mrvoš Pavić, Pustite im da odluče, Novi list, Rijeka, 29.07.2011.g

smislu eliminacije polnih karakteristika jednog pola zarad drugog. U proseku, jedna od 2.000 beba u svetu rodi se s interseksualnom karakteristikom, kao dvopolac, odnosno sa stanjem genitalnih i hromozomskih karakteristika koje nisu ni potpuno muške ni potpuno ženske. Interseksualnost se greškom ponegde tretira kao transseksualnost ili se isto tako pogrešno stavlja u isti koš sa homoseksualizmom, a medicinska profesija najčešće je dijagnostikuje kao običnu anomaliju.

Rađanje beba s dvopolnim organima beleži se odavno, budući da prvi zapisi o tome datiraju iz stare Grčke i Rima, dok se operacije izvode unatrag pedesetak godina, i to na hiljade dnevno u celom svetu, iako, kako potvrđuju stručnjaci, još uvek nema dokaza o njihovom uspehu. Naprotiv, mnogobrojne su stručne studije do sada pokazale da rani hirurški tretman genitalija često rezultira kasnijim psihološkim i seksualnim problemima. Pojednostavljeno, ne »pogode« li lekari izborom pola u ranoj dečjoj dobi kasniju rodnu pripadnost deteta, napravljena je velika šteta. Upravo zbog takvog, olakog pristupa interseksualnosti, koju se nastoji »rešiti« hirurškim nožem, i zbog činjenice da se ljudi na kojima je izvršena korekcija organa osećaju osakaćeno i nesretno kada odrastu, 1982. godine je Čeril Čejz (Charyl Chase), interseksualna žena, osnovala Intersex Society of North America, udruženje posvećeno sprečavanju genitalne hirurgije. Sve genitalne operacije, smatraju u tom udruženju, morale bi se odgoditi do trenutka kad osoba postane sposobna za donošenje vlastitih odluka, osim ako operacija nije nužna iz zdravstvenih razloga.

Ni kod nas upozoravaju stručnjaci koje se bave transrodnim pitanjima, »normalizacija« spolnih organa uglavnom nije medicinski neophodna, već se više tiče uklanjanja društvene stigme, koristeći heteroseksualni obrazac seksualnosti, društveno prihvaćenu normu koja priznaje samo dva pola. Interseksualni pokret zalaže se da se roditeljima interseksualne dece ne dozvoli da sami donose umesto svoje dece odluku najčešće preferirajući muški nad ženskim polom, već da se ta odluka mora prepustiti osobama kojih se to tiče u dobu kada se njihova odluka može smatrati pravno relevantnom i valjanom.

10. Zaključak

U našem društvu, svaka osoba koja prekoračuje (uske) društvene polne/rodne uloge, pravila i stereotipe neminovno se susreće s predrasudama, neprihvatanjem i diskriminacijom. Transrodne i transeksualne osobe nailaze u svom svakodnevnom životu na brojne probleme, počevši od odbacivanja u sopstvenoj porodici i okolini, nejednakog tretmana na poslu i pri zapošljavanju, pa preko društvene izolacije i uskraćivanja prava, do otvorene diskriminacije, nasilja, i najtežih dela kriminaliteta, ubistava. Diskriminacija i negativan stav prema transrodnim i transeksualnim osobama u društvu događaju se upravo zbog postojećih (nametnutih) društvenih obrazaca koji neguju određenu koncepciju rodnog/polnog identiteta i „dozvoljene“ mogućnosti rodnog izražavanja. Tako se događa da je osećaj pola i roda za transeksualne osobe vrlo često sve drugo, samo ne - lični i njihov. Ove činjenice najviše su svesne upravo transrodne i transeksualne osobe koje ne žele ništa više nego da imaju pravo na sopstvenu koncepciju spolnog/rodnog identiteta kao i mogućnost da mogu da žive u skladu s identitetom koji osećaju kao svoj.²¹

Imajući u vidu živote situacije kao i presude Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu, očigledno je da julska promena zakonskih odredaba u Srbiji o finasiranju promene pola iz medicinskih razloga još uvek samo po sebi nije dovoljan pravni propis. Potreban je zapravo poseban zakon o promeni pola kojim bi se regulisala sva gore pokrenuta pitanja, popunile pravne praznine, ujednačila praksa i procedure, po uzoru evropskih država koji takav propis imaju, npr. Nemačke.²² Potrebne su takođe i izmene i dopune Zakona o zabrani diskriminacije da bi se predvideo kao poseban oblik diskriminacije, diskriminaciju po osnovu transeksualnost. Konačno, potrebno je i osnivanje radne grupe koja će napraviti strategiju za poboljšanje položaja tih osoba uz prethodno detaljno sagledavanje i analizu njihove društvene situacije jer se u oblasti naučnih saznanja i društvenog stava o transeksualnosti stvari brzo menjaju i to ne samo širom Evrope već i drugde u svetu.

Dr Zorica Mršević
Vanredna profesorka Fakulteta za evropske pravno političke studije, Novi Sad
Naučna savetnica Instituta društvenih nauka, Beograd
e-mail: zmrsevic@idn.org.rs

²¹ Program radionica za transeksualne i transrodne osobe iz regije, Rijeka, 25. – 27.11.2011.

²² Gesetz über die Änderung der Vornamen und die Feststellung der Geschlechtszugehörigkeit in besonderen Fällen, 1980.

Kriminalci ili žrtve kriminalaca – transseksualne osobe

Rezime. Razmatra se medicinska, pravna i društvena situacija transseksualnosti, pojave neprihvatanja sopstvenog pola koja se leči kompleksnim hormonskim i hirurškim zahvatima, a koja je od nedavno zakonski uključena u intervencije finansirane od države. Navode se podaci vezani za rasprostranjenost ove pojave u Srbiji, neshvatanje i nepoznavanje problema društvene sredine i nedaekvatno reagovanje media, diskriminaciju i nasilje kojem su izložene transseksualne osobe, samoubistva i kompleksnost medicinskih intervencija koje vode ka promeni pola. Posebno su naglašena još uvek otvorena pitanja pravnog identiteta i statusa transseksualnih osoba. Navedene su i četiri značajne presude Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu koje su donete u korist transeksualnih osoba, Gudvin protiv Ujedinjenog kraljevstva, Van Kuk protiv Nemačke, L. protiv Litvanije i Šlupmf protiv Švajcarske. Zaključen je da su zakonske promene u Srbiji tek započele u julu 2011, ali da je neophodno da budu kompletrane, najbolje kroz donošenje posebnog zakona kojim bi se regilisao status transseksualnih osoba.

Ključne reči: transseksualnost, promena pola iz medicinskih razloga, diskriminacija, nasilje, samoubistva, Evropski sud za ljudska prava, pravni status, pravn identitet.

Professor Zorica Mršević, PhD,

Faculty of legal and political studies, Novi Sad

Senior research fellow of Institute of Social research, Belgrade

Criminals od victims of crime – trnssexual persons

Summary. Medical, legal and social situation of transexual people were presented in this article as a problem of denial their own sex which is to be healed by the compehensive hormonal and surgery interventions. Since recently, this medical intervention of genital recontruction has been recognized in Serbia as necessary and financed by the state funds. In the article are analyzed how meny people are transexual in Serbia, lack of understanding and knowledge among ordinary people and officials, lack of proper media reporting, discirmination and violence against transexual people, suicides and copenhensive medical interventions necessary for sex changes. Particularlry are stressed not yet answered questions of legal identity and legal status of persons who were submitted to genital reconstruction surgery and thus change their sex. There are presented four judgements of the European Court of Human Rights which are delivered in favor of transexual perosn, Goodvin v. United Kingdom, Van Keuk v. Germany, L. v. Lithuania, and Schlupmf v. Switzerland.

Key words: Transsexual people, sex changes based on medical reasons, discrimination, violence, suicides, European Court of Human Rights, legal status, legal identity.